

نقش شتر در اقتصاد معیشتی روستای فرخی منطقه خور و بیابانک

معصومه ابراهیمی*

m_ebrahimi1977@yahoo.com

مقدمه

بشر با نظام‌های کنش و ابزار و وسایل مادی و فنی با هدف مهار کردن سرنوشت خود و ایجاد سازگاری با محیط اجتماعی، زندگی خود را سازمان‌دهی کرده است. همچنین از دیرباز در همه فعالیت‌های خود از کاربرد یک شیء یا به کارگیری و اهلی کردن احشام و حیوانات یا گردآوری دانه و خوراک گرفته تا برپایی و ساخت مسکن و خانه‌های گوناگون یا انجام مراسم جادویی و اعتقادی و شکل‌دهی نظام‌های خویشاوندی گسترده هدفی جز مرتفع‌ساختن نیازهای زیستی نداشته است. مائینوفسکی در این باره معتقد است: «چیز مهمی نگفته‌ایم اگر بگوئیم بشریت روی شکمش پیش می‌رود، یا شما می‌توانید با نان و سرگرمی تعداد زیادی از افراد را ارضا کنید یا اگر بگوئیم عامل مادری ندارد و عرضه غذا ارضاکنده یکی از عوامل تعیین‌کننده تکامل و تاریخ بشر است» (مائینوفسکی، ۱۳۸۳: ۱۷۸-۱۷۷). در طول تاریخ تاکنون جوامع انسانی ناگزیر شده‌اند برای رویارویی با تغییرات زیستی یا سازگاری با آن، طبیعت پیرامون خود را با نوآوری‌های عمده تغییر دهند و آن را به تسخیر خود درآورند. از این‌رو بشر با اعمال روشها و تکنیک‌های مختلف در محیط زیست طبیعی خود به تشکیل ذخیره فزاینده‌ای از فناوری اطلاعات - که به پیشرفت جامعه بشری و افزایش جمعیت‌های انسانی منجر می‌شد - دست یافت. مثلاً تا ۱۰۰۰۰ سال پیش معیشت جوامع واقع در اروپا به شکار گوزنهای شمالی وابسته بود، لیکن با گرم‌ترشدن زمین و آب شدن یخ‌ها و پدیدآمدن جنگل‌ها و مراتع گوزنها به سوی مناطق قطبی عقب‌نشستند و بشر با انواع جدیدی از گیاهان و جانوران جانسین گوزن روبه‌رو شد و با سازماندهی شرایط زیستی جدید توانست نوع تازه‌ای از زندگی را تجربه کند. (لنسکی، ۱۳۶۹: ۱۰۴)

در فلات ایران و تمدن کهن جامعه ایرانی نیز نظامها و فنون پیچیده‌ای برای تسخیر و فائق آمدن بر نظام زیست‌محیطی وجود داشته

در جامعه کویری ایران نقش شتر به حدی پراهمیت است که برای سرشماری آن - مانند انسانها - از واحد شمارش «نفر» استفاده می‌کنند

است. ایرانیان به جهت شرایط زیست محیطی ویژه خود با ذهنیتی خلاق و آفرینشگر روشهایی را برای سازماندهی زندگی به وجود آورده‌اند که فرهنگ مادی جامعه ایران را تشکیل می‌دهد. ایرانیان در طی قرن‌ها و سالهای طولانی و کسب تجارب و آفرینش روشها و ابزار جدید، فرهنگ مادی خود را پر بار و درخشان کرده‌اند. مثلاً از دیرباز در نواحی کویری و کم‌آب و باران فلات ایران شیوه‌های مختلفی بر مبنای نظامهای دقیق و پیچیده تکنولوژی کشف و ابداع شده است که توانایی سازگاری بشر با محیط سخت و دشوار کویری را هموار ساخته است. ابداع نظامهای تقسیم آب، و ساخت و تولید ابزار و وسایل آب‌سنجی یا حفر قنات و کاریز یا مهار چهارپایان سرسخت و مقاوم مانند بز و شتر از جمله عناصر و اجزای فرهنگ مادی منطقه کویری و بیابانی جامعه است. انسانهای کویرنشین با بهره‌گیری همه‌جانبه از پوشش گیاهی و جانوری اطراف خود بخشی از دشواریهای محیط زیست را تغییر داده و بر خود آسان نموده‌اند. مثلاً شتر از جمله چهارپایان نافع است که به انسان کویرنشین در تمام مراحل زندگی سود می‌رساند. بی‌تردید انسان کویرنشین با سوارشدن بر کشتی همواری چون شتر توانسته است با شهرها و روستاهای دیگر ارتباط برقرار سازد و در دریای ریگ‌های روان در نماند. پشم و شیر و گوشت این چهارپای خدمتگزار بشر نیز انسان را در برابر گرما و سرما و گرسنگی و تشنگی محافظت کرده است. در جامعه کویری ایران نقش شتر به حدی پراهمیت است که برای سرشماری آن - مانند انسانها - از واحد شمارش «نفر» استفاده می‌کنند؛ چرا که وجود یک شتر، حیات‌بخش و تضمین‌کننده زندگی بسیاری از انسانهای کویری بوده است. در هر حال نقش و تأثیر بسزای شتر در فرهنگ مادی و اقتصاد و الگوهای معیشتی جامعه کویری غیرقابل‌انکار است. هر چند با رواج نوآوری‌های تکنولوژی در نظام اجتماعی - فرهنگی جامعه کویر تغییراتی پدید آمده است و اختراعات و عناصر تکنولوژی جدید جای اجزای فرهنگ مادی و میراث فرهنگی آن جامعه را فرا گرفته است، لیکن پیش از آنکه میراث فرهنگ مادی و اجتماعی این جوامع در آهنگ رشد و پیشرفت صنعتی مستحیل شود، شناسایی ترکیبهای گوناگون عناصر فرهنگ مادی جوامع سنتی مانند جامعه کویری ایران شاید اندکی به شناسایی تاریخ پیشرفت و تکامل بشریت کمک نماید.

نگارنده در این مقاله کوشیده است برخی جلوه‌های فرهنگی و الگوهای معیشتی و اقتصاد مبتنی بر شترداری روستایی در کرانه کویر مرکزی ایران در منطقه خور و بیابانک را به تصویر بکشد. یافته‌های این پژوهش بر بهره‌گیری از روشهای ویژه مردم‌شناسی و تحقیقات میدانی مؤلف استوار است. در اینجا پیش از ورود به مبحث اصلی ویژگی‌های جغرافیایی و آب و هوایی منطقه خور و بیابانک و روستای فرخی عنوان می‌شود. پس از آن پیشینه مختصری درباره شترداری در ایران و روستای فرخی ذکر می‌شود.

معرفی روستای فرخی

روستای فرخی در منطقه خور و بیابانک در حاشیه غربی دشت کویر قرار گرفته است. این منطقه از جنوب به استان یزد، از شمال به استان سمنان، از شرق به استان خراسان جنوبی و از غرب به کاشان محدود می‌شود (حکمت یغمایی، ۱۴). منطقه خور و بیابانک از لحاظ تقسیمات کشوری امروزه جزء استان اصفهان، شهرستان نائین به شمار می‌رود (نشریه عناصر و واحدهای تقسیمات کشوری، ۱۳۸۴: ۱۳). آب و هوای منطقه خور و بیابانک گرم و خشک بیابانی است و حرارت متوسطه سالیانه آن ۹/۲۷ درجه سانتیگراد و حداقل دمای سالیانه حدود ۱۲ درجه سانتیگراد است (جعفری، ۱۳۸۱: ۴۸۳). میانگین ریزش باران در این منطقه کمتر از ۱۰۰ میلیمتر در سال است در حالی که تیخیر به بیش از ۶۰ برابر بارندگی می‌رسد. در منطقه خور و بیابانک رودی جریان ندارد و فقط جوی‌های کم‌آب به نام شوراب‌ها که در نتیجه زه‌کشی اراضی مزروعی به سوی گودال کویر سرازیرند وجود دارد. سرچشمه این شوراب‌ها زه‌آب کشتخوان روستای فرخی و مصب آن کال‌شور در چند کیلومتری شمال شرق خور است. پوشش گیاهی منطقه خور و بیابانک از نوع گیاهان آگروفیت و تاماریسک و هالوفیت است (همان). این گیاهان در تطابق با شرایط آب و هوایی به شکل گیاهان سوزنی‌برگ خاردار، آبدار و کرک‌دار درآمده‌اند. انواع درختچه‌های گز، ناغ، ریواس، آویشن و... که به مصارف صنعتی - دارویی و خوراکی می‌رسند، پوشش گیاهی منطقه خور و بیابانک را تشکیل می‌دهند. حیوانات اهلی چون بز، گوسفند، شتر، گاو، الاغ و... و حیوانات غیراهلی مانند یوز، شغال، پلنگ، روباه، سیاه‌گوش و غیره پوشش جانوری این منطقه را تشکیل می‌دهد.

روستای فرخی مرکز دهستان بیابانک بخش خور و بیابانک شهرستان نائین استان اصفهان است (جعفری، ۱۳۸۰: ۸۷۸). رودخانه فصلی شوراب از جنوب آبادی می‌گذرد. کوه دهنه‌سوخته در غرب و کوه برچو در شمال این آبادی قرار دارد. زبان مردم این منطقه فارسی با لهجه‌های مختلف است و به اسلام و مذهب شیعه اعتقاد دارند. کشاورزی، طناب‌بافی، دامداری،

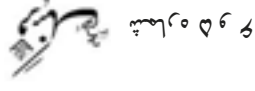
به‌ویژه شترداری، باغداری و فرش‌بافی با طرح نائینی از مشاغل رایج مردم روستای فرخی است.

شتر و انواع آن

خصوصیات جسمانی شتر: شتر حیوانی است با گردنی بلند و افزایشته که در قسمت وسط گردنش کمی انحنا وجود دارد. چشمانی بزرگ و از حلقه بیرون‌زده دارد که مژه‌های بلند آن را در برابر گرد و غبار توفانهای شن و ماسه محافظت می‌کند. سوراخ‌های بینی شتر با بریدگی از دو طرف، شکاف‌دار است که با ننشخوار کردن و دوییدن باز و بسته می‌شود و شتر می‌تواند بهتر تنفس کند. گوش‌های شتر کوچک و پوشیده از مو است. دم شتر ۷۰ تا ۸۰ سانتیمتر طول دارد و ضخامت ریشه دم به ۵ سانتی‌متر می‌رسد. همچنین ضخامت نوک دم شتر ۲ سانتی‌متر است. مهم‌ترین قسمت اندام شتر پاهای پهن آن است. در کف پاهای شتر بالشتک گرد و محکمی قرار دارد که دارای بافتی تجدیدشونده است و مناسب‌ترین وسیله برای پیچیدن شترزارها و بیابانهای پوشیده از ریگ روان است.

به جز شتر هر وسیله‌ای در این بیابانها درمی‌ماند و شتر به واسطهٔ اندام مناسبی که در قسمت تحتانی پاهای خود دارد از پس صعب‌العبورترین مناطق کویری نیز برمی‌آید. از این‌رو در ایران به شتر، کشتی کویر می‌گویند. هر پای شتر دو ناخن دارد که با مو پوشیده شده است. شتر ماده یک پستان با ۴ سر دارد که در داخل بدن او جای گرفته است. از جمله بارزترین ویژگی جسمانی شتر وجود کوهان بر پشت اوست. برخلاف تصور عامه در کوهان شتر هیچ مایعی وجود ندارد، بلکه کوهان عبارتست از محل ذخیره بافتهای چربی. در شترهای چاق کوهان به ارتفاع ۳۰ سانتی‌متر می‌رسد. سفینه نیز بخش دیگری از اندام شتر است. سفینه مثلی است که با پوستی ضخیم و زمخت زیر شکم تا قاعده گردن شتر را پوشانده است و شتر هنگام زانو زدن و خوابیدن وزن و خوار کردن و افزایش شتر دیده شود. که سفینه و سینه‌ای کوچک دارد از نظر شترپروران شتر خوبی نیست، چرا که قدرت باربری ندارد. همچنین از نظر شترداران شتر خوب گردنی بلند و افزایشته دارد و هنگام راه رفتن سر خود را بالا می‌گیرد، به نحوی که پشت کوهان گردن افزایشته شتر دیده شود.

در ایران شتر سرخ و قهوه‌ای بیش از شترهای سفید، زرد و سیاه، مورد پسند واقع می‌شود. شتر در فصل زمستان جفت‌گیری می‌کند. البته گاه زمان جفت‌گیری شترها تا بهار ادامه دارد. نشانه‌های حاملگی در شتر ماده ۲ هفته پس از جفت‌گیری نمایان می‌شود. مهم‌ترین نشانهٔ حاملگی شتر ماده، سر باز زدن از جفت‌گیری است و معمولاً به نشانهٔ مخالفت با جفت‌گیری در هنگام راه رفتن دم خود را راست نگه می‌دارد. معمولاً شترهای باتجربه این نشانه‌ها را درمی‌یابند و از تعقیب و مجامعت با شتر ماده خودداری می‌کنند. دوره بارداری شتر ماده ۱۲ ماه است که گاه تا ۱۳ ماه نیز طول می‌کشد. ۱۵ تا ۳ روز مانده به زایمان در پستان شتر، شیر تولید می‌شود. شتر با غلظتین بر روی خاک زایمان می‌کند و غالباً زایمان شتر بی‌سر و صداست. بچه شتر ۲ ساعت پس از تولد پستان مادر را پیدا می‌کند و می‌خورد. دوره شیرخواری بچه شتر ۶ تا ۸ ماه است و معمولاً در پائیز بچه شتر از شیر گرفته می‌شود. بچه شتر از شیر گرفته شده و مادر بچه هر دو تا مدت‌ها ناله سر می‌دهند. (بولیت، ۱۹۷۵: ۸-۶)

انواع شتر

شترها را برحسب ویژگی‌های ظاهری و میزان مقاومت در شرایط دشوار به چند گونه تقسیم می‌کنند:

۱- شتر یک کوهانه یا جمازه که نام لاتین آن کملوس درومداریوس است. این شتر در عربستان تکوین یافته و در تحمل درجه حرارت بالا و گرمای شدید توانایی فراوان دارد. از دیرباز این گونه شتر از جمله منابع تأمین گوشت، شیر و پشم به حساب می‌آمده است.

۲- شتر دو کوهانه یا باکتریایی (یا باختری) از جمله جانداران بومی ایران به شمار می‌آمده که از دیرباز مورد بهره‌گیری و استفاده ایرانیان بوده است.

۳- شتر بخت یا دورگه (یا فالج عربی) از آمیزش شتر یک کوهانه عربستان و شتر دو کوهانه به وجود آمده است. شتر بخت کوهان بزرگ خود را از والد یک کوهانش و موهای پرپشتش را از والد دوکوهانش به ارث برده است، چرا که شترهای دو کوهانه ایرانی از پشم فراوانی برخوردار بودند و با شرایط آب و هوایی سرد و کوهستانی و زمستانهای فلات ایران سازگاری داشتند. بخت‌ها مانند دیگر انواع دورگه‌ها بزرگ‌تر و قوی‌تر هستند. شترهای بخت با والدهای خود نیز جفت می‌شوند و معمولاً بچه حاصل از جفت‌گیری بخت با والدش خصوصیات والد را به ارث می‌برد. البته چون پس از چند بار جفت‌گیری بخت با والدش فرزندان بخت‌ها کوچک و ضعیف‌تر می‌شوند، شترداران معمولاً به جفت‌گیری بخت با والدینش (همان).

پیشینه شتر و شترداری در فلات ایران

پیش از پرداختن به تاریخچه شتر و شترداری در ایران لازم به نظر می‌رسد درباره خاستگاه و انواع آن مطالبی عنوان شود. شتر از خانواده کمیلید^(۱) از طبقه پستانداران پهن پا است که خاستگاه اصلی آن آمریکای شمالی بوده است و پس از تکوین به آسیا نیز راه یافته

است. در واقع گونه‌های پیش از تاریخ شترها در عصر یخبندان از طریق راه خشکی تنگه برینگ به آسیا رسیدند و تا رومانی و آفریقای شمالی پراکنده شدند. شترهای وحشی دوکوهانه بیشتر در صحرای مغولستان دیده شده‌اند و از وجود گونه شترهای یک کوهانه وحشی گزارشی در دست نیست (همان). به نظر برخی دانشمندان زیست‌شناس شترهای دوکوهانه و یک کوهانه در هزاره چهارم قبل از میلاد اهلی شده‌اند (همان: ۶-۲).

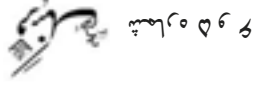
یکی از راههای شناسایی و تعیین نوع گونه‌های جانوری بررسی اسکلت و استخوان‌بندی آنهاست. چون در کوهان انواع شترها استخوانی وجود ندارد، تعیین دقیق گونه‌های شتر از روی دیگر مشخصات فیزیکی دشوار است. کوهان شتر محل ذخیره چربی است که هنگام کمبود غذا مورد استفاده حیوان قرار می‌گیرد. گونه شترهای یک کوهانه تحمل شرایط زیستی دشوار گرما و کم‌آبی و کم‌غذایی را دارد. شترهای یک کوهانه که از برداری و تحمل فراوانی برخوردارند به دو روش در شرایط زیستی سخت و درجه حرارت بالا با محیط سازگاری می‌یابند:

۱- مثلاً در گرمای شدید محیطی با تعریق فراوان درجه حرارت خون خود را پایین می‌آورد و با مدفوعی بسیار خشک و ادرار غلیظ مانع دفع آب موجود در بافت‌ها از بدن خود می‌شود.

۲- شتر با ذخیره چربی در کوهانش در شرایط کمبود آب و غذا از آن استفاده می‌کند. همچنین برخی زیست‌شناسان مانند بولیت (همان) معتقدند برآمدگی کوهان سبب می‌شود اندام شتر با ارتفاع بیشتر و کاهش سطح پهنا، با نور مستقیم خورشید تماس کمتری داشته باشد و از تابش نور و گرمای شدید ایمن بماند.

شتر در ایران

اسناد باستان‌شناختی از وجود شتر دوکوهانه در ایران پیش از اسلام حکایت می‌کند. در واقع خلاف آنچه امروز رایج است در ایران دوران باستان شتر دوکوهانه از جانوران بومی و اهلی شده سرزمین ایران به شمار می‌رفته است. مثلاً باستان‌شناسان در کاوشهای خود تکه سرامیکی یافتند که به ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد تعلق داشت و روی آن تصویر شتر دوکوهانه دیده می‌شود (گیرشمن، ۱۳۶۶: ۸۷-۸۵). در نگاره‌ای دیگر که در جنوب شرقی ایران به دست آمد و مربوط به ۲۵۰۰ سال پیش از میلاد است، بر روی یک تیر برنزی تصویر شتر دوکوهانه‌ای نقش شده است (همان). از این رو باستان‌شناسان شتر دوکوهانه را حیوانی اهلی و بارکش می‌دانند که ایرانیان از دیرباز آن را برای کار می‌پوراندند (همان). باستان‌شناسان حتی در شهر سوخته سیستان نیز بقایایی مانند پهن و موی شتر - که به هزاره سوم پیش از میلاد تعلق داشت - یافتند (گیرشمن). شتر به عنوان حیوانی سودرسان و بی‌آزار که با آب و غذای کم به

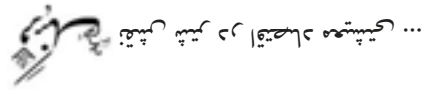

زندگی انسان کمک قابل توجهی می‌کند از ارزش و احترام بسیاری نزد ایرانیان برخوردار بوده است. چنانچه در اوستا یا ریگ ودا بارها از شتر به عنوان حیوان اهلی ارزشمند نام برده شده است (گلدنر، ۱۹۵۱؛ ۲۲۹۹؛ اینسلر، ۱۹۷۵؛ ۷۲-۷۳). از تصاویر برجای مانده از کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های دوره هخامنشی به فراوانی وجود شترهای دوکوهانه در ایران پی می‌بریم (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۸۷-۸۵). نکته قابل توجه در این کتیبه‌ها این است که شتر یک‌کوهانه فقط در تصاویر هیبت اعراب اعزازی به ایران دیده می‌شود. از این‌رو می‌توان چنین نتیجه گرفت که شتر باکتریایی یا دوکوهانه حیوان بومی فلات ایران بوده است و شترهای یک‌کوهانه نیز در سرزمین‌های اعراب یافت می‌شده است. بسیاری از دانشمندان باستان‌شناس و مورخان با بهره‌گیری از اسناد و مدارک موجود معتقدند، ایرانیان باستان با کاروان‌های شتر در دوره پارت به گشایش راه ابریشم پرداختند (در این باره نک: استرابو، ۱۳۸۲: ۶۱؛ اگرالا، ۱۹۶۳: ۱۴۹-۱۴۸؛ بوهرلر، ۱۹۷۰: ۴۷۲ و ۶۱۷). بنابر اسناد و شواهد باستان‌شناختی استفاده از شتر یک‌کوهانه از اواخر دوره ساسانی در ایران مرسوم شد (بولیت، ۱۹۷۵: ۶-۷). حتی در برخی نقوش برجای مانده از دوره ساسانی شتر یک‌کوهانه مشهود است (همان: ۸۳-۸۲). نهایتاً می‌توان چنین نتیجه گرفت که با ورود اعراب به ایران و در اوایل دوره اسلامی و جایگزین شدن اعراب در مناطق شمال شرق ایران استفاده از شتر دوکوهانه منسوخ و بهره‌گیری از شتر یک‌کوهانه رایج شد. همچنین چون بسیاری از گروه‌های کوچنده و شترداران عشایری به پرورش و گسترش شتر یک‌کوهانه پرداختند، گونه شتر دوکوهانه در ایران بیش از پیش کمیاب شد و جمعیت آن‌رو به نابودی نهاد. (همان).

شترداری در روستای فرخی

در روستای فرخی ۵۰۰ نفر شتر وجود دارد. ۳۷۵ نفر از شترها ماده و ۱۱ نفر نر یا لوک و ۱۴ نفر بچه شتر یا شتر نابالغ (زیر ۵ سال) هستند. اهالی روستای فرخی در کنار بز و گوسفند و مرغ و خروس ۱ یا ۲ نفر شتر نیز نگهداری می‌کنند. در روستای فرخی به افرادی که حداقل ۱۵ تا ۲۰ نفر شتر داشته باشند «شتردار» می‌گویند و مردم عادی که در کنار دیگر حیوانات اهلی ۱ یا ۲ شتر نیز نگهداری می‌کنند شتردار نیستند.

شمار شترهای نر بسیار کمتر از تعداد نقرات شترهای ماده است. در واقع هر شتر نر بالغ (لوک) به تنهایی برای جفت‌گیری با ۴۰ شتر ماده توانایی دارد. از این‌رو تعداد شترهای نر معمولاً کمتر از شترهای ماده است. شترداران در منطقه خور و بیابانک و در روستای فرخی روش‌ها و آداب بسیاری برای پرورش شتر به کار می‌بندند.

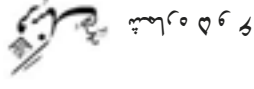

مراحل رشد

در سال ۱۳۷۳ ش از ۸۰۰۰ نفر شتر موجود در منطقه خور و بیابانک تا به امروز حدود ۴۰۰۰ نفر شتر باقی مانده است. شترداران محلی علت کاهش جمعیت شترها را خشکسالی و کمبود خوراک، تصادف وسایل نقلیه با شترها در حاشیه جاده‌ها و حمله گرگها به شترها می‌دانند. علاوه بر اینها به نظر می‌رسد در سالهای اخیر هزینه نگاهداری و تغذیه شترها افزایش یافته است و شترداری رونق چندانی ندارد. از این رو بسیاری از مردم این منطقه کمتر به شترداری می‌پردازند. همچنین با رواج تکنولوژی و جایگزینی اسباب و وسایل مدرن جمعیت شتر در روستاهای منطقه خور و بیابانک رو به کاهش نهاده است.

شترداران روستای فرخی مانند دیگر شترداران منطقه خور و بیابانک شترها را از نظر نژاد به ۳ دسته شتر نوچه، شتر زالو و کرشی و شترهای بومی منطقه خور و بیابانک تقسیم می‌کنند. شتر نوچه، را اصلاً از نژاد شترهای آذربایجانی می‌دانند و زالوها و کرشی را از نژاد شترهای سیستان و بلوچستان عنوان می‌کنند (هنری، ۱۳۵۴: ۵۷). شترهای بومی منطقه خور و بیابانک و روستای فرخی به اروانه (شتر ماده) و لوک خلف (شتر نر) مشهورند. نشانه‌های تمایل به جفت‌گیری - یا به قول بومیان این منطقه مست‌شدن - از اواسط آذر ماه آغاز می‌شود. هر لوک مست را برای جفت‌گیری با ۵۰ تا ۱۰۰ نفر شتر ماده کافی دانسته‌اند (همان). برخی شتران لوک مست در دوره جفت‌گیری به ساریانان یا هر انسان و شتر نر دیگری که به آنها نزدیک شود حمله می‌کنند. شتر نر در میان گله‌ای از شترهای ماده - که اصطلاحاً به این دسته از شترهای ماده «خَلْفَه» می‌گویند - مدت‌ها می‌ماند. گاه با یکی از شترهای ماده (اروانه) دشمن می‌شود و آن را به سختی از گروه می‌راند. شترداران حرفه‌ای معمولاً برای اینکه اروانه رانده‌شده نیز باردار شود، با توسل به حيله و راههای دیگر مانند عوض کردن جهاز و افسار اروانه رانده‌شده با جهاز و افسار شتر دیگر یا آغشته‌کردن پشم آن با ادراش شتر ماده دیگر، لوک را وادار به جفت‌گیری با اروانه می‌کنند.

شترداران به بچه شتر تازه متولد شده چند قاشق روغن حیوانی می‌خورانند تا سلامت و قوت پیدا کند. بچه شتر تا چند ساعت پس از تولد روی پای خود می‌ایستد و به مکیدن پستان مادر می‌پردازد. شتر ماده‌ای که خوب تغذیه شده باشد هر سال قدرت و توانایی باروری دارد. شترداران بچه شترهای زیر پنج سال را با اسامی مختلفی می‌نامند. این اسامی برگرفته از دوران مراحل رشد شتر است. مثلاً شتر ۱ ساله را «حماشی» و شتر ۱ تا ۲ ساله را «بنت لبان» (بنت لیون) و شتر ۳ ساله را «جعد» می‌نامند. همچنین شتر ۴ ساله «کل» نام دارد. شتر در ۵ سالگی دندانهای پیشین خود را از دست می‌دهد و ۲ دندان بزرگ در می‌آورد که به شتر در این موقع، ۲ دندان می‌گویند. سال بعد یعنی در ۶ سالگی شتر «۴ دندان» نامیده می‌شود، چرا که در این زمان ۴ دندان دارد. شتر ۷ ساله را «کعود» و شتر ۸ ساله را «گرد» می‌نامند. شتر در ۹ سالگی دندان نیش نیز در می‌آورد و رشد جسمانی‌اش کامل می‌شود، از این رو به شتر ۹

ساله «نیشکی» یا «شترکار» (= شتر آماده کار) می‌گویند. (احتشامی، ۱۳۷۰: ۵۹۳)

خوراک شتر

یک نفر شتر سالم و بالغ روزانه به ۶ تا ۹ کیلوگرم علوفه، پنبه‌دانه و برگ چغندر نیاز دارد. در چند سال اخیر وزارت جهاد کشاورزی به شترداران منطقه خور و بیابانک خوراک آماده و مغذی با نرخ تعاونی ارائه می‌دهد. بر این اساس خوراک روزانه هر شتر بالغ حدود ۱۵۰۰ تا ۱۷۰۰ ریال در روز می‌باشد. همچنین شترداران علاوه بر دادن خوراک آماده، شترها را در صحرا می‌چرانند. شترها در صحرا گیاهان و درختچه‌هایی چون اشم، ترتیزک، برگ شلغم و گل زرد را می‌خورند. شترها معمولاً در بهار به آب نیاز ندارند. شتر در فصل جفت‌گیری یعنی در زمستان خوراک کمتری می‌خورد، از این رو معده‌اش لاغر می‌شود. بومیان منطقه خور و بیابانک اصطلاحاً آن را «میان ورچیدن» می‌نامند. شترداران در زمستان از مخلوط بلغور و خرمای بی هسته، کوفته‌ای درست می‌کنند که «نواله» نام دارد و به شترهای نر در زمستان می‌خورانند. شترها در تابستان ممکن است هر روز یا حداقل یک‌روز در میان آب بخورند. شترداران روستای فرخی فاصله میان آب خوردن شترها را «هنار» می‌گویند. شترها اگر بتوانند تشنگی را تحمل کنند طاقت گرسنگی ندارند. شترها اگر ۴۸ ساعت غذا نخورند از پا می‌آیند که اصطلاحاً شترداران فرخی به آن «خفه کردن» می‌گویند.

خصوصیات رفتاری شتر

بولیت شترها را جانورانی اجتماعی می‌داند. آنها در دسته‌های ۶ تا ۱۵ نفری به چرا می‌پردازند و مراتب راهبری نیز در آنها مشاهده شده است. (بولیت، ۱۹۷۵: ۲۸-۲۱)

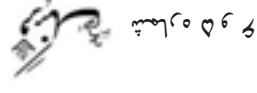
شتر راهبر معمولاً شترهای جوان و بی‌تجربه را در برابر خطرات محافظت و آنها را به برکه‌های آب راهنمایی می‌کند. شتر راهبر را «جاله‌کش» می‌نامند (احتشامی، ۱۳۷۰: ۵۹۷-۵۹۸). شترها به سرزمین زادگاه خود وابسته‌اند و اگر برای تهیه علوفه و غذا تا ۳۰۰ کیلومتر دورتر نیز بروند به راحتی به زادگاه خود بازمی‌گردند. شتر لوک در فصل جفت‌گیری ممکن است بی‌هیچ علتی به شتر نر دیگر یا حتی به یک انسان حمله کند. گاه شتر لوک با شتری که سالها جنگیده بود نیز بی‌علت درگیر می‌شود که ضرب‌المثل «کینه شتری» از همین خصوصیت رفتاری شتر ریشه گرفته است (غلامرضایی، ۱۳۶۶: ۸۴). شتر ممکن است در حالتی جنون‌آمیز به شتر یا انسان حمله کند و قربانی را به زمین بیندازد و زیر سفته خرد کند و با ضربه‌ای به سر قربانی یا گاز گرفتن آن را از پای در آورد. (احتشامی، ۱۳۷۰:

(۵۹۸)

داغ نهادن بر شتر

شترداران فرخی معمولاً شترها را در فصل جفت‌گیری تا چند ماه در بیابان رها می‌کنند. از این‌رو برای اینکه شترهای هر شتردار از یکدیگر باز شناخته شوند، آنها را با داغ‌کردن نشانه‌گذاری می‌کنند. شترها را با داغ‌نهادن بر گردن و سر و صورت نشانه‌گذاری می‌کنند. معمولاً میله فلزی که به اشکال مختلفی است را در آتش می‌نهند و پس از داغ‌شدن بر گردن و سر و صورت شتر می‌گذارند. داغ‌ها به شکل‌های مختلف است: در منطقه خور و بیابانک شترها را با چندین نوع میله داغ می‌کنند:

- ۱- الف داغ: داغ یک خطی است به طول تقریبی ۶ سانتی‌متر
- ۲- داغ پله قیچی: خطی است که به سر آن دایره‌ای توخالی متصل است.
- ۳- داغ پنجه داغ که شبیه حرف «س» است.
- ۴- داغ یا حسین که روی صورت شترهای نذر امام حسین (ع) می‌نهند.
- ۵- شمشیر داغ که خط پهنی شبیه تیغه شمشیر است.
- ۶- داغ عباس که شترهای نذر حضرت عباس (ع) را با آن داغ می‌کنند.
- ۷- داغ گل که به صورت یک نقطه بزرگ است.
- ۸- جلک داغ که به صورت ضربدر است.
- ۹- داغ انبر که شبیه دایره‌ای توخالی است با دو خط زاویه‌دار. (هنری، ۱۳۵۴: ۶۳)

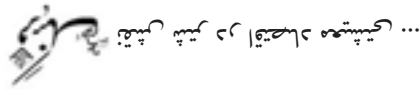
نقش شتر در اقتصاد معیشتی

حمل و نقل: اسناد و مدارک تاریخی نشان می‌دهد، شتر از جمله وسایل حمل و نقل در مسافت‌های طولانی بین مراکز جمعیتی سرزمین‌های مجاور ایران و برخی نقاط ایران بوده است. از این‌رو پیشینه بهره‌گیری از شتر توسط انسان با پیشینه حمل و نقل پیوند خورده است. اسناد و شواهد گواه این است که در ایران نسبت به سرزمین‌های مجاور کمتر از شتر برای حمل و نقل استفاده کردند و بیشتر اعراب، هندیها و مردم آسیای مرکزی از شتر به جای وسایل چرخدار بهره می‌بردند. این مطلب را می‌توان از جهاز شتر نیز دریافت؛ چرا که طرح‌های جهاز شتران ایرانی به جهاز شترهای اعراب شبیه است. از این‌رو تصور می‌شود ایرانیان پیش از ورود اعراب به ایران در صنعت حمل و نقل از اسب و قاطر و غیره بیشتر از شتر بهره می‌بردند (بولیت، ۱۹۷۵: ۸-۳). اگرچه از دیرباز در مناطق کویری و صعب‌العبور ایران، شتر تنها وسیله حمل و نقل مناسب بوده است، لیکن با رواج فناوری و وسایل حمل و نقل جدید

کمتر از آن در حمل و نقل استفاده می‌شود.

در مصاحبه‌ای که با ۴ شتردار اصلی روستای فرخی انجام شد، مشخص گردید که از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ش (یعنی در یک دوره ۱۰ ساله) فقط ۲۰ نفر شتر برای عبور از مناطق کویری به اجاره رفته است. البته ۴ شتردار اصلی فرخی به مناطق دیگر و استانهای هم‌جوار که ایلات و عشایر کوچنده دارند، حدود ۱۶۰ نفر شتر بالغ و نابالغ فروخته‌اند. قیمت پایه خرید و فروش شتر بالغ در روستای فرخی ۶۵۰۰۰۰ تومان است و شتر جوان و نابالغ بین ۳۰۰۰۰۰ تا ۴۰۰۰۰۰ تومان خرید و فروش می‌شود. بنابراین شترداران روستای فرخی از راه فروش شتر به عشایر استانهای دیگر در ۱۰ سال گذشته ۸۰۰۰۰۰ تومان درآمد داشته‌اند. ایلات و عشایر شمال و جنوب خراسان و برخی ایلات و عشایر اصفهان، کرمان و یزد و... از جمله عشایر استانهایی هستند که برای بیلاق و قشلاق به غیر از استفاده از وسایل دیگر، از شتر نیز استفاده می‌کنند. براساس گزارش سرشماری اجتماعی، اقتصادی در ۱۳۷۷ش عشایر کوچنده ایران ۲۶۴۰۳ نفر شتر داشته‌اند که نسبت جمعیت شتر در ۱۳۶۶ش که ۲۶۶۹۰ نفر شتر بوده است، ۲۸۷ نفر کاهش یافته است (سرشماری...، ۱۳۷۷: ۹۳؛ سرشماری...، ۱۳۶۶: ۷). فهرست ایلات و طوایف کوچنده با مشخصات دامهای آنها این مطلب را تأیید می‌کند. این فهرست از سرشماری اجتماعی، اقتصادی کوچنده ۱۳۷۷ برگرفته شده و فقط نمودار جمعیت دامهای عشایر کوچنده است و عشایر یکجانشین و دیگر روستاییان را در بر نمی‌گیرد.

گوشت: گوشت شتر به ویژه شتر جوان خورشمره و مطبوع است. مردم روستای فرخی معمولاً در زمستان بیشتر از گوشت شتر استفاده می‌کنند. هر کیلو گوشت شتر در روستای فرخی ۵۰۰ تومان خرید و فروش می‌شود. در مصاحبه‌ای که با ۴ شتردار اصلی روستای فرخی انجام شده، به این نتیجه رسیدیم که در ۶ ماه دوم سال یعنی از آغاز پائیز به بعد تقاضا برای گوشت شتر در میان اهالی روستا زیاد می‌شود. بنابراین به طور متوسط روزانه ۱ شتر برای مصرف اهالی روستا و ۳ شتر برای مصرف روستاها و مناطق دیگر خور و بیابانک ذبح می‌شود. شتر بالغ در حدود ۳۰۰ کیلو تا ۳۵۰ کیلوگرم گوشت دارد و گوشت شترهای نابالغ و جوان نیز بین ۹۰ تا ۱۵۰ کیلوگرم است. برخی از شترداران با دادن علوفه دستی و بسته‌های خوراکی که از وزارت جهاد کشاورزی دریافت می‌کنند و در حدود ۱۵۰۰ تومان قیمت دارد، شترهای مخصوص کشتار را به چرا در بیابان نمی‌برند و چند شتر را از طریق نگهداری در شترخان (خانه شتر، طویله یا آغل شتر) خوراک می‌دهند و پس از ۱ یا ۲ ماه آن را برای مصرف گوشتی می‌کشند. کشتار هر نفر شتر برای شترداران در حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ هزار تومان درآمد دارد؛ چراکه اگر به طور متوسط از هر شتر ۲۰۰ کیلوگرم گوشت به دست بیاید و با نرخ ۴۰۰ تومان به فروش برسد، نهایتاً شتردار بابت یک شتر ۸۰۰۰۰۰ تومان درآمد داشته است. البته اگر به روش دستی شتر را تغذیه کرده باشد باید از رقم فوق هزینه روزانه آن شتر را که در حدود ۱۷۰۰ تومان است کسر کرد. اگر شتر به روش سنتی در بیابانها چرانده شود باید هزینه ساریان شتر

و هزینه حمل و نقل آن به آنگاه یا آبشخور شتران را از درآمد حاصله کسر نمود. به طور متوسط ساربان شتر ماهانه ۲۰۰ هزار تومان حقوق دریافت می کند. گاه مازاد گوشت شتران کشته شده به استانهای دیگر نیز منتقل می شود.

شیر شتر

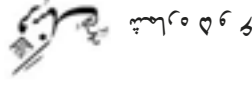
به طور کلی شترهای منطقه خور و بیابانک نیمه وحشی هستند و به سختی می توان شیر آنها را دوشید. همچنین شیر شتر شور است و به هیچ وجه به ماست تبدیل نمی شود. گاه شترداران شیر دوشیده از شتران را می جوشانند و مایع غلیظی به دست می آورند که به عنوان نوشیدنی مانند دوغ در منطقه مصرف می شود. همچنین به یادر بسیاری از مردم مناطق مختلف ایران شیر شتر برای تسکین و درمان آسم مفید است. از این رو اندک شیر دوشیده شده از شتران روستای فرخی به داروخانه های گیاهی شهرستان نائین یا به مردمی که برای خرید شیر شتر آمده اند، فروخته می شود. هر ۱ لیتر شیر شتر ۱۵۰۰ تومان قیمت دارد.

پشم شتر

پوست شتر از پشم و کرک بسیار نرمی پوشیده شده است. از کرک و پشم شتر برای بافتن عبا، قالی و پارچه های پشمی و تهیه کت هایی موسوم به برک استفاده می شود. شترداران روستای فرخی از اواخر فروردین و اوایل اردیبهشت شروع به چیدن پشم های شتر می کنند. معمولاً پشم شتر بالاتر از ۲ سال را می چینند. بهترین پشم شتر نخستین پشم چیده شده از شتر ۲ ساله است. شترداران شتر را می خوابانند و با قیچی های بزرگ شروع به چیدن پشم شتر می کنند. شتر بالغ در حدود ۳ کیلوگرم و شتر کوچک و نابالغ در حدود ۲ کیلوگرم پشم دارد. همچنین شتر آبیستن بیشترین پشم و شتر تازه کمترین پشم را دارد. پس از اینکه پشم ها چیده شد، آنها را می شویند و در آفتاب می گسترانند و بعد آنها را لوله کرده به صورت گلوله در می آورند و به تاجران پشم - که معمولاً از اصفهان، نائین و کرمان برای خرید می آیند - می فروشند. پس از اینکه پشم شتر چیده شد، به تن شتر روغن منداب می مالند تا گرما شتر را نیازارد.

جاذبه توریستی شتر

در چند سال اخیر شتر در جامعه کوبری منطقه خور و بیابانک نقش دیگری نیز در اقتصاد مردم آن منطقه ایفا می کند. مناطق کوبری زیبایی های بسیاری دارند، به ویژه شبهای کوبیر برای بسیاری از توریست ها و مسافران دل انگیز و پر جاذبه است. بسیاری از مردم با سفر به منطقه کوبری خور و بیابانک از تماشای شترهای تف دیده و درجه حرارت بالای محیط، جانوران و گیاهان سرسخت بومی این

منطقه و مردم مهمان‌نوازی که با شرایط سخت زیست‌محیطی سازگار شده‌اند، لذت می‌برند. از این‌رو سفر به منطقه کویری از دیرباز نظر بسیاری از سیاحان را به خود جلب کرده است. اگر به سفرنامه‌های سیاحتی چون گابریل، گرگر، نیدرمایر و هدین نظر افکنیم، درمی‌یابیم کویر و بیابان‌های آن برای این سیاحان مانند یک منطقه خوش آب و هوا پرجاذبه بوده است. در چند سال گذشته به همت یکی از اهالی روستای گرمه به نام مازیار آل داود قلعه‌ای قدیمی به گردشگاه و مهمانخانه تبدیل شده است. مازیار آل داود در این قلعه از مهمانان و توریست‌های خارجی با خوراکیهای سنتی پذیرایی می‌کند و با کاروانی از شترها آنها را به دیدن زیبایی‌های کویر در شب و روز می‌برد. بر این اساس شتر که خود یکی از زیبایی‌ها و جانوران حیات وحش این منطقه به شمار می‌آید مورد توجه مسافران و توریست‌های خارجی قرار گرفته است. تقریباً تمام مسافران منطقه خور و بیابانک خواهان پیمودن مسافتی با شتر در شترزارها و ریگ‌زارهای روان کویر هستند. برخی از شترداران این منطقه با دراختیارگذاشتن شترهای خود به توریست‌ها و مسافران، مبلغی پول دریافت می‌کنند. سواری با شتر در این منطقه ساعتی ۲۰۰۰ تا ۴۰۰۰ تومان قیمت دارد. شترداران مهرهای سرحال و خوش رنگ و خوش اندام را برای سواری مسافران دریای کویر انتخاب می‌کنند و آنها را به گردش می‌برند. پیش‌بینی می‌شود، در صورت حمایت سازمانها و دستگاههای دولتی و احداث باشگاههای شترسواری (مانند باشگاههای شترسواری در قشم و استان فارس) استقبال توریست‌ها از جاذبه‌های کویر و شترسواری بیشتر شود و شترداران نیز با توجه به نقش و کارکرد تازه شتر نسبت به پرورش و توسعه کار خود انگیزه بهتری پیدا کنند.

مفاهیم و اصطلاحات

لوک: شتر نر و آماده جفت‌گیری

اروانه: شتر ماده و آماده جفت‌گیری

شترخان: خانه شترها، محل زندگی با اصطبل شتر

جهاز: چل و پالان شتر که از موی بز تهیه می‌شود.

منابع و مأخذ

- ۱۳۷۰ - احتشامی، حشمت، «شترنامه»، یغما، شماره سی و دوم، یادنامه حبیب یغمایی، تهران، انتشارات ایران. ۱۳۷۰
- ۱۳۸۲ - استرابو، جغرافیای تاریخی، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، بنیاد و موقوفات محمود افشار. ۱۳۸۲
- ۱۳۶۱ - افشار، ایرج، «شتر» فرهنگ ایران زمین، تهران، جلد ۲۵. ۱۳۶۱
- ۱۳۸۰ - جعفری، عباس، گیتاشناسی ایران، تهران، مرکز گیتاشناسی. ۱۳۸۰
- ۱۳۶۵ - سرشماری اجتماعی اقتصادی عشایر کوچنده ۱۳۶۶، تهران، مرکز آمار. ۱۳۶۵
- ۱۳۷۵ - سرشماری اجتماعی اقتصادی عشایر کوچنده ۱۳۶۷، تهران، مرکز آمار. ۱۳۷۵
- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، تهران، مرکز آمار.
- ۱۳۸۵ - سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵، تهران، مرکز آمار.
- سعیدی، عباس «آبیاری»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. ۱۳۷۰
- ۱۳۶۶ - غلامرضایی، ناصر، «شکل ظاهری و خصوصیات رفتاری شتر»، کشاورز، تهران، سال هشتم، شماره ۸۹. ۱۳۶۶
- _____، «پرویش شتر»، کشاورز، تهران، سال هشتم، شماره ۹۰.
- _____، «شتر بالغ: موجودی که خواب به چشمش راه ندارد»، کشاورز، تهران، سال هشتم، شماره ۹۱.
- ۱۳۶۵ - فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور، تهران، مرکز آمار. ۱۳۶۵
- ۱۳۶۶ - گیرشمن، رومن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، بنگاه ترجمه نشر کتاب. ۱۳۶۶
- ۱۳۶۹ - لنسکی، گرهارد و لنسکی، جین، سیر جوامع بشری، ترجمه ناصر موفقیان، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی. ۱۳۶۹
- ۱۳۷۵ - نشریه عناصر و واحدهای تقسیمات کشوری، تهران، مرکز آمار. ۱۳۷۵
- ۱۳۵۴ - هنری، مرتضی، «شترداری در کویر»، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه ایران، تهران، شماره ۲. ۱۳۵۴